ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

М. ТРОЦЬКИЙ

ЯК ПРИЙШЛО В РОСІЇ ДО РЕВОЛЮЦІЇ

ВІДЕНЬ, 1917.

НАКЛАДОМ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні.

Подібно, як в 1905 році російсько-японська війна привела до революції в Росії, так само яко результат участи Росії у світовій війні 1914—1917 рр.— маємо другу російську революцію. Як прийшла Росія до сеї другої революції, — се й є тема нашої праці.

Політичне й економічне підготованнє війни Росією.

Над підготованнєм війни російське правительство гарячково працювало від 1908 р., від часу анексії Босни й Герцоґовини Австро-Угорщиною, як в межах держави, так і поза межами Росії.

На Балкані Росія розбила Туреччину, зорґанізувавши балканський союз з тим, аби направити його потім проти Австро-Угорщини. Але царським дипльоматам пощастило направити проти придунайської монархії саму лише Сербію. Зрештою дипльоматії почвірного порозуміння певно було відомо, оскільки ненадійними союзницями центральних держав була Італія та Румунія. Участь Анґлії у війні по боці Росії та Франції була очевидно забезпечена значно ранійше того, ніж Німеччина була примушена переступити межі Бельґії. Один з найбільш войовничих лїбералів — Брянчанїнов відкрито оголосив се на кілька тижнів перед війною, підносячи войовничий дух російського лїбералїзму.

Войовнича аґітація націоналїстичної російської преси в останнїх роках перед війною досягла небувалого ступня. Головним її пунктом було здобуттє Галичини яко гнїзда „мазепинства", щоб здушити цїлковито український рух тут, де провадила ся гарячкова москвофільська пропаґанда й творили ся майже відкрито кадри будучих помічників Росіян на австрійській територїї. Похід жовтої преси проти Австро-Угорщини та постійні пересування великих мас російського війська

2

на австрійськім і німецькім кордоні підтримували тяжку небезпечну атмосферу, в якій війна могла вибухнути що хвилини. Ся атмосфера затроювала все ширші верстви російського громадянства, творила в нїм настрій, при якім правительство могло безпечно почати війну кождої хвилї, не боячи ся вибуху революції.

Прискореннє війни спричинила й та обставина, що в останнїх роках перед війною був у Росії добрий урожай, який значно зміцнив російські фінанси. Зрештою правительство зовсїм не збирало ся провадити війни виключно власним коштом. Основний капітал воєнного підприємства Росії дала Франція в формі многомілїонових позичок, які мали бути витрачені на будівлю стратеґічних залізниць і кріпостей в Польськім Королївстві, на закупно зброї і т. ин. Грошей очевидно задурно не дає ся і, беручи їх, російське правительство обовязувало ся заплатити процент кровю власних підданих, напавши в призначений час на Нїмеччину й Австро-Угорщину. Реченець початку війни не міг бути очевидно далекий вже з чисто технїчних причин тому, що нелише конструкція зброї, але й узброєннє фортец за кілька років робить ся перестарілим. Російський мінїстер війни Сухомлїнов, що опинив ся пізнїйше перед судом і зостав засуджений за недбальство та злочини на своїм становищі на 20 літ вязниці, заявляв нераз перед війною і якийсь час по її вибуху, що Росія цїлком готова до війни.

Що Росія уважала себе готовою й перла до війни, між иншим свідчить те, що в Ковні по його здобутю знайшли ся прикази бути на воєнній стопі на кілька тижнїв перед тим, як в Сараєві замордовано австрійського престолонаслїдника. В якій мірі російські аґенти взяли участь в сїм злочині, поки-що точно не установлено; але певне те, що російське царське правительство зробило все можливе, щоб сараєвський пролив крови був початком страшної світової війни.

Мобілїзація і мобілїзаційні розрухи.

Досвід японської війни показав правительству, що горілка робить сміливим і тому небезпечним навіть і темного пригнобленого російського селянина. Тому разом з оповіщеннєм мобілїзації по цїлій Росії замкнено всї монопольки й заборонено продажу горілки. Прислужна преса поспішила прикрасити сей урядовий розпорядок безсоромним фарисейством на тему необхідности почати „святе дїло“ війни тверезими.

Але в дійсности правительство, яке мусіло зректи ся величезних прибутків з горілчаного монополю, заборонило продажу горілки лише зі страху перед можливими розрухами.

Таких серіозних розрухів змобілїзованих салдатів, як на стаціях сибірських залїзниць в 1904 р., дійсно не було. До сього причинило ся і те, що за десять років російська інтелїґенція сильно змінила ся і ставила ся до війни проти центральних держав цїлком инакше, як до російсько-японської війни. Десятилїтня праця Державної Думи не минула без слїду й утворила деякий звязок між правительством і імперіялїстично настроєними лїбералами. Пропаґанда націоналїстичної лїберальної преси між інтелїґенцією та чорносотенним попівством підготувала ґрунт для всїх можливих імперіялїстично-хижацьких плянів російського правительства також серед широких мас населення.

Як показало ся після початку війни, навіть деяка частина російського робітництва з частиною „інтернаціональної“ соціяльної демократії на чолї зайняла позицію, що мало ріжнила ся від офіціяльно-російської. Настрій селянства був також не такий, як в 1904 р.; столипінська реформа виділення окремих селян з громади на хуторське господарство, хоч і задоволила якусь частину селян, але прибила революційний настрій в цїлім селянстві. І головна маса народу, з якої переважно рекрутуєть ся російське військо, не піднесла серіозного протесту проти війни.

Забороною продажі горілки не обмежили ся очевидно заходи правительства в напрямі підтримання порядку в часї мобілїзації. Полїцаїв, жандармів, а навіть і сїльських стражників до війська не покликано, противно їх число ще побільшено. Опозиція в Думі запротестувала проти сього протеґування полїцаїв і сполїцеїзування Росії, але вже пізнїйше, коли ряди російської армії значно порідшали, а відносини між правительством і думською більшістю не були вже такі ідеальні, як на початку війни. Мобілїзація відбула ся під надзвичайним доглядом полїції, готової у всяку хвилину та всїма засобами задушити найменшу ознаку опору.

Стан облоги, воєнного положення, збільшеної охорони і т. ин., завішені над більшістю російських міст, давали безмежний простір репресійній діяльности полїції. До розпорядимости правительства стояли частини російської армії, змобілїзовані для маневрів, пробної мобілїзації і т. ин. ще на кілька тижнїв перед властивою мобілїзацією і виповідженнєм війни. Які значні були сї змобілїзовані ранїйше части, можна бачити з того, що

2*

властива мобілїзація відбула ся з швидкістю, цїлком незвичайною для російських відносин.

Але цїлком без розрухів мобілїзація не відбула ся. Писати про мобілїзаційні розрухи російська преса не мала очевидно анї охоти анї спроможности; але з відомостей, що попадали в пресу, знаємо, що в багатьох місцях, в містах і селах, відбули ся противоєнні демонстрації, справжнї бійки з полїцією та військом, в яких були убиті й ранені, а ще більше арештованих і післаних безпосередно на фронт; подекуди демонстранти порозбивали управи воєнних начальників і понищили мобілїзаційні папери. Найбільше противоєнних розрухів було на Українї, де населеннє менше було затроєне войовничим російським націоналїзмом і з більшою свідомістю ставило ся до безглуздої війни.

Переслїдуваннє Українців і инших „ненадійних“ націй. Єднаннє в межах російського громадянства.

Полїтична реакція, на яку захоплене ходом війни російське громадянство в перших місяцях війни мало зважало, тяжко відбила ся на недержавних націях, правда, не на всїх. Полїтика правительства сильно ріжнила ся у відношенню до ріжних націй. Вони були подїлені на дві катеґорії: таких, котрих правительство сподївало ся використати у власних інтересах, і таких, що могли бути для воєнних плянів правительства більше шкідливі нїж корисні; до перших належали очевидно Поляки, до других—Українцї.

В останнїх роках перед війною нелише лїберали, але й деякі представники правительства шукали вперто помирення з Поляками й навіть відокремленнє Холмщини не могло сьому пошкодити. Початок війни був і початком російсько-польських братань, найвищою точкою яких було оголошеннє славнозвісного манїфесту Миколая Миколаєвича до польського народу. Дуже зручно зуміло використати правительство й ворожість Лотишів до надбалтійських нїмецьких баронів, орґанїзуючи леґіони лотиських стрільців. До Литовців правительство віднесло ся дуже стримано нелише тому, що прихилити на свій бік Поляків і Литовців разом було досить трудною річю, а головним чином тому, що до Литовців правительство не мало великого довірря.

Очевидно найгірше вело ся Українцям. Ще перед виповідженнєм війни міродатні круги заявили Українцям, що коли вибухне війна з Австро-Угорщиною, їх будуть вішати на лїх-

тарнях. Се, правда, не наступило, бо, не зважаючи на всї провокациї, українське громадянство заховувало ся спокійно, вичікуючи подій. Але на голови Українцїв всеж посипали ся урядові переслїдування, що коштували нелише волї, а й життя багатьох вірних синів України. Ще на передоднї офіціяльного вибуху війни російські власти перевели масові арештування серед діячів українського руху. Арешти спали головно на Українцїв Правобережжя і переводили ся нелише в центрах, але й скрізь на провінциї. Докладних цифр засланих Українцїв, цїлком природно, нема, але були вони досить значнї.

Українську пресу правительство переслїдувало найбільш варварським способом. Майже всї періодичнї видання в українській мові правительство припинило; українські видавничі підприємства зруйновано; українські просвітні товариства розвязано; діяльність українських фахових і кооперативних товариств обмежено до крайньої міри і т. ин. Правительство не терпіло найменшого прояву самовиявлення українського громадянства й старало ся його застрашити всїма засобами російської деспотичної держави. Коли український народ всеж не дав себе застрашити, завдячує се лише своїй внутрішнїй життєвій силї.

По Українцях йшли инші „ненадійнї“ нациї. На Кавказї почали ся крїваві переслїдування Грузинів, особливо Грузинів-мусульман, проти яких Росіяне мали підозрінне, що вони спочувають Туркам. Десятки тисяч Грузинів, головно з околиць Батума, переселено до Росії, а їх оселї знищено. Тяжко переслїдували Росіяне й мусульман; сї переслїдування прибрали особливо дикі форми після виповідження війни Туреччинї.

Війна не полекшила й долї Жидів. Навіть для родин вояків, покликаних на війну, правительство не скасувало обмежень, яким підлягали Жиди в Росії. Російські лїберальні часописї з обуреннєм зазначили, що війна не поліпшила й жидівсько-польських відносин. В комітетї суспільної допомоги населенню Польського Королївства — Жидам не признано рівних прав з Поляками; відбули ся навіть традицийні погроми в Люблинї, Радомі, Холмі й инших містах.

Вибух війни зробив і досї упривилейованих Нїмцїв у Росії поневоленою нацією. Для піднесення войовничого настрою населення правительство й націоналїсти розвинули в Думі, пресї та на зборах шалену аґітацію проти живучих у Росії Нїмцїв. Безпосереднїм наслїдком сього був погром крамниць нїмецьких та австрійських горожан в Москві, в часї якого знищено немало крамниць і союзників Росії, а навіть і деяких добрих

Росіян з чужоземними назвищами. Незабаром грабуваннє майна горожан воюючих з Росією держав перебрало правительство на себе й постарало ся при помочи Думи надати йому „законні“, зорґанізовані форми. З початку переведено конфіскацію капіталів, підприємств і нерухомого майна горожан ворожих держав, а потім почало ся і вивласненнє німецької земельної власности.

Безмірний зріст націоналізму зєднав на якийсь час по вибусї війни майже всї політичні партії Росії — з виїмкою трудовиків і соціялдемократів. Праві партії зменшили свою реакційність, аби мати спроможність працювати разом з поступовцями, а поступовці зменшили свій радикалізм, щоб могти працювати разом з правительством. Часописї найріжнороднїйших напрямків, починаючи від поміркованo-правого „Нового Времени“ й кінчаючи ліберальними „Рѣчю“, „Русскими Вѣдомостями“ й радикальним „Днем“, кликали всї партії і нації до єдности у спільній боротьбі проти зовнїшнього ворога. До сього націоналїстичного гурту приєднали ся навіть і деякі соціялпатріотичні ґрупки під проводом Плеханова, Бурцева, Алєксїнського й ин. та звернули ся до робітництва з покликом припинити на час війни боротьбу проти правительства.

Се змішаннє російських партій в одну націоналїстичну купу зміцнило праві партії й ослабило поступовцїв та причинило ся таким робом до зросту реакції. Помиреннє партій і ґруп російського громадянства між собою і в деякій мірі громадянства з правительством тривало, правда, дуже короткий час, але в часї зайняття української частини Галичини був російський націоналізм на верху свого розвитку й се відчули на собі дуже болюче г а л и ц ь к і У к р а ї н ц ї.

Окупація Галичини. Переслїдуваннє галицьких Українців.

Увійшовши з огнем і мечем, з насильством і рабунком у Галичину, взяли ся російські „визвольники“ до своєї споконвічної роботи нищення всього українського. В першу чергу звернули свою хижу увагу на греко-католицьку (уніятську) віру, що була нелише релїґійною святістю для широких мас української людности, але й твердинею їх національности, твердинею, що захистила їх перед небезпекою спольщення і становила також міцну охорону перед змоскoвленнєм. Не знаючи ще, як довго вони затримають ся в Галичинї, що хвилї сподїваючи ся свого відвороту, „визвольники“ з тим більшим завзяттєм взяли ся до викорінення унії й насаджу-

вання православя яко основи самодержавя і російськости . . . Загально шанованого й любленого голову греко-католицької церкви, відважного митрополита Андрія графа Шептицького, поспішили ся чим скорше вивезти до Росії.

За сим пішов похід на українську книжку, українську школу, українські інституції і т. ин. Замкнено й запечатано українські наукові та просвітні інституції—Наукове товариство ім. Шевченка, товариство „Просвіту", Національний Музей ім. митрополита Шептицького й инші. З українських книгарень і бібліотек забирано українські книжки, друковані в Австрії й загалом за кордоном Росії, а книгарні запечатувано. Що більше, навіть приватним людям звелено зносити такі книжки та складати їх на руки московської військової команди. Українську мову заборонено. Нею не вільно було писати навіть приватних листів.

Поруч з нищеннєм української культури російські націоналісти й галицькі москвофіли при діяльній допомозї російського правительства розвинули величезну русифікаторську діяльність. Російські написи на вулицях, російська мова зграї швидко насланих попів у багатьох українських церквах, сяж мова в школах і урядах, російська преса, маси російських книжок і листівок, виданих переважно „Ґаліцко-рускім Обществом", шалена погромна аґітація проти Українців і т. инш. мали своєю цілю в найкоротшім часї повернути Галичину у справжній московський край.

Насильства й русифікаційна робота в Галичині провадили ся, розуміє ть ся, при діяльній допомозї галицьких москвофілів, яких російські націоналісти недурно старанно виховували довгий час перед війною і при окупації Галичини врочисто признали законними представниками завойованого краю. Москвофіли скористали з сього, щоб пімстити ся на зненавиджених „мазєпінцах", і їх нахабні насильства осягли скоро такі розміри, що й самі окупаційні власти не могли собі дати ради з ними.

Москалї не задоволили ся самим лише нищеннєм української духової та матеріяльної культури в Галичині; вони постановили одним махом позбути ся „мазєпінства", забираючи масово українських інтеліґентів яко закладників, арештуючи їх без жадних формальностей і заганяючи в північні ґубернії та на Сибір і запроторюючи до вязниць. Скільки українських інтеліґентних сил коштувала російська окупація Галичини, се обрахує хиба історія. Російське військо забирало також і українських селян, часто з кіньми й підводами, уживаючи до при-

мусових військових робіт, а часом навіть до війська; забирано й українських дітей та виховувано на російських яничарів.

Російських Українців правительство так придавило, що вони не могли допомогги своїм галицьким братам, хоч і виступали з протестами проти російських насильств у Галичині.

Переслідування Українців у Галичині осягли такі розміри, що зробили ся голосними в цілій Европі. Тоді занепокоїло ся і „Новое Время“, закидаючи правительству, що „панове Верґуни забрали адміністрацію Галичини в свої руки“. Російська ліберальна преса почала бити на алярм про ганебну російську господарку в Галичині, що осоромлює Росію на цілий світ. „День“, „Рѣчь“, „Русскія Вѣдомости“ і т. д. умістили гострі напади на Бобрінського, Дудикевича, Євреїнова й инших героїв галицько-буковинської господарки.

В кінці серпня 1915 р. трудовики й соціялдемократи внесли наглі інтерпеляції про російські надужиття та насильства у Галичині. Діяльність російських „культуртреґерів“ панів Олексія та Володимира Бобрінських, епископа Евлогія, Чіхачова й инших знайшла собі гідну оцінку в Думі... але запізно. Незабаром почали ся процеси проти російських урядників, які обкрадали, грабували, катували, нищили українське населеннє, але що се могло помогти нещасливим жертвам російського панування над Галичиною? Та й відбули ся сї всї акти російської „справедливости“ вже тоді, коли армії центральних держав посунули російську армію поза Броди на Волинь.

Початок реакції. Перші виступи проти війни. Початок конфліктів між правительством і лібералами.

Причини поражок Росії, що почали ся під Тарновом, а скінчили ся аж за Луцьком і під Риґою, крили ся в значній мірі у внутрішніх російських відносинах. Збаламучене націоналістами російське громадянство сподівало ся, що війна „в обороні поневолених Славян“ проти „пруського мілітаризму“ буде коротка й принесе зменшеннє урядового гнету, але сильно помилило ся в оцінці і зовнішніх і внутрішніх справ. Війна, яка почала ся безпосередно по здушенню великого страйку в Петроградї та Москві, в котрім взяли участь десятки тисяч робітників, принесла громадянству лише збільшеннє реакції.

Робітничі орґанізації, навіть фахові, розвязано, робітничу пресу майже без виїмків припинено, всякого роду запомогові товариства майже без сліду знищено, діяльність кас хорих поставлено в такі умови, що вони фактично не могли функціонувати; навіть діяльність споживчих товариств і кооперативів з початку війни звужено доглядом поліції до крайньої міри. Преса застогнала під тягаром воєнної цензури й була в першім часі здана виключно на ласку й неласку офіціяльних інформаційних бюр. Без перестанку відбували ся труси, арешти, політичні процеси з жорстокими присудами та безглузде переслідуваннє найскромнійших проявів громадянського життя. За самий лише падолист 1914 р. нарахували ми понад 20 процесів проти преси, що покінчили ся грошевими карами, увязненнєм редакторів, припиненнєм часописей і т. д. Правительство зовсім усунуло громадянство від участи у веденню війни, щоб не допустити жадної контролї.

Проти тих, що старали ся вмішати ся у воєнні справи або виступали проти війни, правительство вживало дуже гострих заходів. Перші виступили проти війни, розумієть ся, соціялдемократи нелише в Думі, а й поза Думою. Але їх конференцію, що відбула ся недалеко від Петрограду 4 падолиста 1914 р., поліція викрила й арештувала 11 соціялдемократів, у сім числї 5 членів Державної Думи — Петровського, Бадаєва, Миронова, Самойлова й Шатова. Пізнійше їх засуджено й заслано на Сибір. На процесї їм закинули, що вони не послухали „патріотичного“ поклику французьких і бельґійських соціял-демократів. На засуд своїх послів російські робітники відповіли страйками. Почало ся деяке протверезіннє і в деяких колах російської інтеліґенції. Прихильники Толстого видали противоєнні відозви. Але знову збільшили ся труси й арешти. Потрушено й вдову Толстого, що сильно обурило російську інтеліґенцію.

Таким робом порозуміннє між правительством і громадянством тривало дуже короткий час. І в Думі ліберали дуже скоро посварили ся з правительством. Ліберали напр. стояли за збільшеннєм безпосередніх податків на капітали, правительство-ж по старому звичаю збільшувало посередні податки на предмети поживи, обтяжуючи новими тягарами біднійші верстви населення. Незабаром виникли серіознійші конфлїкти між лібералами з одного боку та правительством і правими партіями з другого боку, про які буде мова нижче. А тимчасом для Росії приходили тяжкі часи.

3

Поражки Росії. Горе втікачів. Початок господарської кризи. Епідемії. Обуреннє населення.

Російське правительство спромогло ся так само мало зорґанізувати біля себе громадянство в боротьбі з зовнїшнім ворогом, як і виріб та доставу мунїції на фронт. А російські офіцери та салдати не стояли на такім ступнї военного розвитку, щоб з тими засобами, які накопичено за французькі гроші, успішно вести боротьбу з ворогом. А коли недостало мунїції, а навіть і обучених салдатів по страшних зимових карпатських втратах, почали ся безперестанні поражки російської армії, що тягли ся від мая аж до вересня 1915 р.

Відступаючи, Росіяне нищили все, що могли, наслїдуючи війну 1812 р., і заганяли в глиб Росії маси населення з початку галицького, а потім і російських підданих. Примусове виселеннє мас чужоплемінного населення західних провінцій Росії, позбавленого засобів поживи та змоги комунїкації, належить безперечно до найогиднїйших вчинків російського царського правительства,

Точна цифра виселенців, розумієть ся, невідома; деякі російські часописї писали, що вона перевищує 4 міліони. Скільки народу загинуло в часї сеї новітньої мандрівки народів, нїхто нїколи не обрахує. Самі російські часописї подавали про подорожуваннє виселенців подробиції, від яких кров холоне в жилах. Деякі валки виселенців втратили в дорозї всїх дїтей, молодших 10 років. Шляхи, якими посували ся виселенцї на протязї довгих місяців, обставлені хрестами. В залїзничих ваґонах їздили протягом багатьох тижнїв від одної стації до другої виселенцї здорові й хорі, а як повідомляло „Русское Слово", часами також умерлі разом. В таборах виселенців, особливо в Самарканді, вибухли страшні пошести, що повинищували в деяких таборах понад третину оселених там людей. Окрім хоріб виселенцї несли в Росію, а головним чином на Україну, тїсноту, дорожню і недостачу засобів поживи.

Саме перевезеннє виселенців у внутрішні ґубернії причинило ся вже до дезорґанізації залїзничого руху. А раптове збільшеннє населення сих ґуберній сильно загострило крізу в доставі засобів поживи, яка зрештою почала ся майже з початком війни. Окрім того виселенцї впливали дуже пригноблююче на настрій цїлого населення Росії до її найдальших кутків.

Урожай 1914 р. в Росії був дуже нерівний, в деяких місцях добрий, а в деяких і зовсім злий. Таким робом правительство мусіло закуповувати хліб в урожайних місцевостях і пересилати туди, де його недоставало, а залізниці були зайняті доставами для війська та перевезеннєм виселенців. Зле стояла справа і з промислом. Відразу-ж виявила ся недостача вугля і сирих матеріялів. Вже в падолисті 1914 р. бавовняні фабрики в Москві працювали лише 3—4 дні в тиждень. Неліпше стояли й инші значно важнійші для армії ніж бавовняна галузї промислу. Напр. обуховська фабрика зброї та муніції не могла працювати нормальну скількість годин денно з недостачі сирих матеріялів.

Довіз засобів поживи до великих міст був невистарчаючий, а се викликало поперше дорожню, а подруге й недоїданнє працюючих верств населення. Вже в квітні 1915 р. „Рѣчь" писала: „Дорожня в Петроградї росте з кождим днем. Вона стає для біднійшого населення незносною, бо викликає загальну нужду". Про настрій носелення в тім часї казав Шінґарьов у Думі: „Чи може бути мова про воєнне одушевленнє, коли народ не має нї палива нї харчів? Теперішнїй настрій народу лише пожаданий ворогам". Некращі відносини панували й по инших більших містах Росії.

Війна й утворені нею відносини викликали страшний зріст епідемій, збільшений недостачею ліків і лікарів, відтягнених на фронт. В якій мірі в Росії недоставало лікарських засобів, видко хочби з того, що ціна на найзвичайнїйші дезінфекційні засоби підскочила 5—6 і більше разів вже в мартї 1915 р.; а багато найпотрібнїйших ліків загалом не можна було дістати. Про зріст епідемій писав Шінґарьов у „Рѣчи" з 31/III—15: „В західно-европейських державах мало вже чути про плямистий тиф, скорбут, холєру, віспу та чуму. На жаль ті страшні скорпіони людськости загнїздили ся у нас, передусім в східній та полудневій частинї держави. Воєнне лихолїттє сприяє поширенню сих епідемій".

Поражки на полї бою, дезорґанїзація економічного й політичного життя в країнї, злиднї, голод і холод біднїйшого населення та гнїт уряду викликали нарештї й вибухи обурення довготерпеливого російського населення. Почали ся в більших розмірах страйки, демонстрації й погроми. В Москві вибухли поважні розрухи, багато фабрик зруйновано, крамниції пограбовано, багато домів спалено. Розрухи здушено з великими трудностями та проливом крови. На Україні в Київі, Харкові, Одесї, Севастополї й т. ин. настрій був також піднесений.

3*

Скликаннє Думи й уступленнє реакційних мінїстрів. Мобілїзація промислу. Воєнна акція громадянства й суспільно-політичні конфлікти.

Затрівожені й обурені на правительство за його поражки на полї бою і в державі, лїберали гостро зажадали скликання Думи. Загнане в куток правительство мусїло ранїйше, нїж того хотїло, скликати Думу, а саме вже в серпнї 1915 р. та згодити ся на уступленнє реакційного мінїстра внутрішнїх справ Маклакова, мінїстра війни Сухомлїнова, що так хвалькувато повідомляв світ про воєнну готовість Росії, Саблєра й т. ин. Але дуже далеко в уступках громадянству правительство не пішло; в кабінетї мінїстрів лишив ся нелише головний винуватець світової війни, мінїстер заграничних справ Сазонов, але й голова кабінету далеко нелїберальний Ґоремикін. Новий мінїстер внутрішнїх справ Щербатов був навіть не октябристом, а членом колишньої партії „правового порядку", мізерної ґрупки, правійшої від октябристів, що зникла скоро після 1906 р., й жадних поважних реформ в лїберальнім дусї не перевів.

Зміни в кабінетї не ослабили войовничої полїтики правительства, скорше зміцнили її, а саме російське громадянство, в першій мірі лїберали, дістало можність взяти активнїйшу участь у війнї. Російська буржуазія проголосила гасло — „все для війни" й утворила ряд воєнних орґанїзацій, получених з парляментарними кругами та правительством. По дорученню зїзду представників промислу й торговлї зорґанїзовано „центральний воєнно-промисловий комітет", в якім були заступлені місцеві-воєнно-промислові комітети в Петроградї, Москві, Одесї, Ризї, Харкові й инших містах. На своїх зборах 22 червня 1915 р. центральний комітет постановив запросити до себе й заступників особливої, „затвердженої його величністю" ради при мінїстерстві, до котрої належав голова й деякі члени Думи.

Головними завданнями воєнно-промислових комітетів були: виріб, закупно й достава мунїції, одїжи, харчів, словом усього потрібного для армії. Виконувати сї завдання помогали воєнно-промисловим комітетам союзи земств та міст, які зрештою й позатим взяли на себе багато роботи у веденню війни: дбали про доставу засобів поживи зруйнованому війною населенню, а особливо втїкачам, про опіку ранених, про народнє здоровлє, побореннє епідемій і т. д.

Поражки на полї бою й деяке зменшеннє урядового гнету розвинули в російськім громадянстві справжню гарячку виробу муніції. Сю гарячку збільшували моменти, що не мали нічого спільного з „патріотизмом“. Російські промисловці, підприємства яких недавно ще пропонували в Думі змобілїзувати примусово, зрозуміли незабаром, що мобілїзація промислу се незвичайно пожиточна справа й почали дуже охоче виробляти муніцію і инші предмети, потрібні армії, які давали їм дуже високий зиск. До мобілїзації промислу почали тиснути ся і підприємства домового промислу, особливо після того, як центральний военно-промисловий комітет вніс до уряду поданнє, щоб і дрібні ремісники, зайняті військовими доставами, були звільнені від служби у війську.

В якій мірі російське громадянство було захоплене мобілїзацією промислу, видко хочби з того, що по двох місяцях на загально-російський конґрес у Москві зїхало ся понад 900 представників провінціяльних воєнно-промислових комітетів. Та з „патріотичних“ промов голови конґресу Ґучкова, голови Думи Родзянка, представників великого промислу Рябушінського, Поплавського й инших не було видко, щоб промисловці зробили багато для армії. Навіть і звідомлень на зїздї не відчитано.

Російське громадянство, нездатне до систематичної орґанізації, не могло утворити центру, що керував би виробом військового матеріялу. Центрів було властиво кілька, в першій мірі само міністерство війни, потім окрема рада. Ліберали бажали собі ще окремого „міністерства муніції“ на анґлійський зразок, очевидно відповідального перед Думою. Нарештї функціонував і центральний воєнно-промисловий комітет. Центрів виробів військового матеріялу утворило ся таким робом забагато. Жаден з них не хотів мирити ся иншими, хоч і всї вони були під тяжкою рукою абсолютистичного бюрократизму. Таким робом у виробі військового матеріялу повстав типовий російський розгардіяш, який сильно спиняв цїлу справу.

Повстали конфлїкти і в самім російськім громадянстві. Російські дворяне, що досї без конкуренції тягнули з державного корита, побачивши, що через воєнно-промислові орґанізації до нього пнуть ся і нешляхотні промисловцї, сильно занепокоїли ся. Провідник крайнїх правих Марков II запропонував навіть, аби фабрикантів яко заінтересованої сторони не допустити до „окремої ради“. Як неприємно вразили сї напади промисловців, видко з того, що Поплавський на кон-

ґресї порівняв погром російських промисловців у Думі з відомим московським погромом.

Російська копія німецької мобілїзації промислу не могла бути дуже влучна. Російські робітники не показали особливої охоти взяти участь в сих заходах. Незабаром по проголошенню мобілїзації промислу робітники на фабриках зброї в Петроградї й деяких инших містах застрайкували й довго не відновляли працї, не зважаючи на відозви головного команданта російської армії, ґенерала Рузського. Згаданий московський конґрес старав ся притягнути робітників до мобілїзації промислу й їм запропоновано навіть 10 місць у центральнім воєнно-промисловім комітетї. Але тутже на конґресї сконстатовано, що крім кас хорих в Росії нема жадних инших леґальних робітничих орґанїзацій, бо всї фахові робітничі союзи розвязано й конґрес висловив цїлком оправданий сумнїв, чи згодять ся робітники пристати до мобілїзації промислу на основі сих орґанїзацій. І дійсно велика часть робітників збойкотувала воєнно-промислові орґанїзації.

Дуже скоро воєнно-промислові комітети, як і всякі инші російські громадянські орґанїзації, почали ухиляти ся в бік полїтики. На загально-російськім зїздї воєнного промислу лїберали виступили з домаганнєм амнестії для полїтичних вязнїв, рівноуправнення Жидів, більшого довірря правительства до громадянства і т. д. „З утвореннєм нових відносин між представниками уряду й населеннєм треба так само поспішати, як і з виробом набоїв і машинових карабинів“ — писав орґан московських лїбералів „Русскія Вѣдомости“. Не зважаючи на трудности соціяльного характеру й досить неприхильне відношеннє правительства до громадських орґанїзацій загалом, а до воєнно-промислових комітетів зокрема, вони сильно розвинули свою діяльність і в значній мірі причинили ся до того, що весною 1916 р. російська армія була далеко лїпше узброєна нїж перед роком.

Орґанїзованнє громадянства на ґрунтї воєнної акції. Боротьба думської більшости проти правительства. Утвореннє поступового бльоку.

Воєнні орґанїзації використало громадянство нелише для виробу муніції, а й для боротьби проти правительства. Воєнно-промислові комітети, союз міст і земств, орґанїзації достави засобів поживи на фронт, товариство опіки над раненими і т. д. знаходили ся переважно в руках лїбералів і слу-

жили для них в деякій мірі центрами проти урядової пропаганди й організації громадянства для боротьби з правительством. Піднесеннє громадського настрою виявило ся дуже скоро в гострих виступах опозиції проти правительства в Думі. На її засїданнях в кінці серпня 1915 р. виголошено вже досить гострі промови, зразком яких може бути промова поступовця І. Єфремова, котрий сказав: „Народ стурбований і обурений злочинним відношеннєм військових урядів до справ державної оборони"... Суспільну діяльність здавлено. Національні переслїдування загострено. Робітничі організації розбито. Господарське життє краю утруднене й терпить від розбіжности розпорядків урядових аґентів... Політичної амнестії нема. Тисячі горожан страждають у вязницях. Ми вітаємо зміни, що відбули ся в правительстві, але чи сим щось зроблено для забезпечення перемоги? Чи не відбула ся лише часткова зміна, зміна осіб, а не системи?"

Недуже задоволений змінами в складі правительства був і Мілюков, який сподівав ся сам бути на місцї Щербатова й сильно ганьбив кабінет мінїстрів з його новими членами. Проти правительства виступили й октябристи, особливо Каразін та Савіч, навіть граф Бобрінський і Марков II. Ще гострійше нїж лїберали виступили проти правительства соціяльні демократи. Притім треба підкреслити, що одночасно вони виступили й проти лїберальної більшости Державної Думи за її рабську дотеперішню полїтику супроти правительства.

В промові Чхенкелї, за яку його виключено на три засїдання, сказав він між иншими: „Дума в своїй більшости досї не хотїла займати ся нїчим иншим окрім овацій і манїфестацій на славу так званого єднання з урядом гнету й поневолення. Армію обкрадають з усїх боків. Відчуваючи відповідальність за нещастя, що впали на державу, уряд поспішає скинути всю відповідальність на Думу. Запрошуючи членів Думи на окрему раду при мінїстрі війни, уряд хоче її зробити учасницею своїх злочинів. Уряд звів 150 міліонів населення Росії на шабель безсловесних сотворінь, що мають лише право проливати море крови, але не сміють перечити". Далї Чхенкелї гостро протестував проти переслїдувань робітників і буржуазної преси, що мовчала про сї переслїдування, а також рішуче відкидав думку про можливість участи робітників в „окремій нарадї". Він запротестував і проти проєкту мілїтаризації фабрик, через яку робітники опинили ся-б у цїлковитій залежности від правительства. „Відбуваєть ся не

мобілїзація промислу, а мобілїзація прибутку“, казав він, „не забезпеченнє армії, а забезпеченнє кишень промисловців народнїми грішми“. „Дума лишила ся тоюж, якою вона була завсїди, — підвалиною уряду, якому тут не місце“.

Промови инших соціялдемократів — Чхеїдзе та Скобелєва — не ріжнили ся дуже від промови їх товариша. Потім соціялдемократи в гострій формі внесли запитаннє про розстріл робітників у Костромі в червні 1915 р., де вбито чотирьох і ранено девятьох, та про розстріл робітників в Іваново-Вознесенську, де число вбитих і ранених виносило кілька десятків.

Жадання лїбералів щодо зреформування правительства робили ся такими настирливими, що царь утїк від них до головної квартири й полишив Ґоремикіну робити з Думою, що він хоче. Се завданнє не належало до легких; „голос народу“, який хотїв чути царь, підніс ся до таких високих нот, що Ґоремикін ледве міг витерпіти. Правительство опинило ся в тим гіршім положенню, що й В. Бобрінський, Савенко й до 30 инших „поступових“ націоналїстів опустили ряди урядової думської ґрупи й перекинули ся до лїбералів.

В Думі утворив ся в серпні 1915 р. так званий поступовий бльок, який складав ся з проґресистів, кадетів, центра, октябристів і поступових націоналїстів, числив у собі до 260 голосів і поза імперіялїстичним гаслом „війна аж до побіди“ виставив лїберальну програму з 10 пунктів; а саме, 1. Утвореннє відповідального перед Думою правительства з осіб, які мали-б довіррє краю, і відновленнє персоналу провінціяльної адміністрації; 2. Приложеннє у практиці полїтики, яка привернула-б єдність і усунула-б спори між народностями та клясами в державі; 3. Увільненнє всїх покараних з полїтичних і релїґійних причин і приверненнє їм прав; 4. Скоре розслїдженнє питання автономії Польщі; 5. Скасуваннє „черти осєдлості“ для Жидів; 6. Мирна полїтика супроти Фінляндії; 7. Приверненнє „малоросійської“ і робітничої преси; 8. Приверненнє робітничих товариств; 9. Рівноправність селян; 10. Остаточна заборона алькоголю.

Розпущеннє Думи та зміцненнє реакції. Мирова пропаґанда правих. Упадок громадянського настрою.

Утвореннє поступового бльоку й гострі виступи промовців сеї ґрупи проти правительства причинили ся до завчас-

ного відрочення Думи при кінці вересня 1915 р. Таврійську палату оточено поліцією та військом і відчитано указ про спиненнє засідань Думи. Дума мала зійти ся вже в падолисті, але правительство під ріжними викрутами відтягнуло її скликаннє аж до 22 лютого найблизшого року.

Ся довга павза бездумя була тяжким часом для російського громадянства. Реакція постійно зростала. Ґоремикін вичистив свій кабінет від решти лїберальних мінїстрів; мінїстром внутрішнїх справ замісць Щербатова зробив ся наскрізь реакційний Хвостов, оберпрокурора св. Синоду Самаріна заступив ще реакційнїйший Волжін, уступили „скомпромітовані своїм лїбералїзмом“ і мінїстер хлїборобства Кривошеїн і державний контрольор Харітонов, а потім і мінїстер фінансів Барк, що в своїм часї не дістав французької позички, та мінїстер шляхів Рухлов, який не зміг розплутати ґордійського вузла непорядків на російських залїзницях; сього зрештою не міг зробити і його наступник — Трепов. Голова відновленого реакційного кабінету Ґоремикін дістав право виконувати найвищий догляд за заграничною полїтикою, в чім йому був помічним бувший амбасадор у Віднї — Шебеко. Се останнє між иншим значило, що й становище Сазонова захитане.

Нове правительство жваво взяло ся переслїдувати громадські орґанїзації. Зїзд союзів земств і міст, який запротестував проти відрочення Думи, мусїв передчасно закінчити „через незалежні обставини“ свої засїдання. Розвязано центральний комітет кооперативів, який по думцї заступника мінїстра внутрішнїх справ Бєлєцького „збочив на шлях чистої полїтики“. А на початку 1916 р. правительство готувало ся взагалї вже до скасування найголовнїйших громадських орґанїзацій — союзів земств і міст. „Рѣчь“ з кінця січня 1916 р. скаржила ся гірко на нові переслїдування, пишучи: „Вже кілька тижнїв, як почав ся похід проти союзів земств і міст... Противники союзів говорять, що сї союзи шкідливі, бо творять стїну між правительствами й окремими земствами та містами, тому то треба відновити права земств і міст і розвязати свавільні союзи“.

Поруч з переслїдуваннєм громадських орґанїзацій зростав чорносотенний рух. В кінцї падолиста 1915 р. підбадьорені реакційними заходами правительства праві стали жвавійше розвивати свою дїяльність. Провідник „справжнїх російських людей“ — Орлов почав гуртувати „консервативний бльок“, який мав поборювати поступовий бльок та союзи міст і земств. В сім бльоцї зєднали ся думські посли з чорносотенними чле-

нами Державної Ради й мали міцну підпору з боку „чудотворця“ Распутіна, вплив якого на царя був безмежний. В кінці грудня 1915 р. в Петроградї відбув ся під проводом професора Левашова бучний зїзд чорносотенців, в якім взяли участь відпоручник мінїстра внутрішнїх справ Хвостова, Белецький, бувший мінїстер справедливости Щеґловітов і инші. Митрополит Владимір заявив, що сучасне правительство вибрав сам Бог, тому, хто виступить проти нього, виступить тим самим проти Бога. Чорносотенні зїзди відбули ся і в Нижнїм Новгородї й инших провінціяльних містах. Союз „справжнїх Росіян“ поширював підбурюючі листки, в яких говорило ся, що інтелїґенція, банки та Жиди ссуть нарід, хочуть скинути царя і захопити владу в державі. Тому нарід повинен єднати ся і поборювати всїх поступовців. Цензура перепускала сї погромні листки, а почта розсилала їх на провінцію швидше ніж инші посилки. „Справжні російські люде“ дістали крім того право носити зброю і діяльно готували ся до погромів.

А разом з тим, основуючи ся, на думцї висловленій Глинкою в „Земщин-ї“, що щасливі так само, як і нещасливі війни, все викликали в Росії революцію, праві, очевидно не без тайного благословення правительства, почали мирову пропаґанду. Щеґловітов, Саблєр, Павлов і инші провідники правих досить виразно почали схиляти ся до думки, що перемога Німеччини є меншим лихом ніж перемога Мілюкових. Сазонов заявив зрештою врочисто в економічній комісії Державної Думи, що Росія провадитиме війну, доки не зломить ся мілїтарна сила Німеччини, але мінїстер заграничних справ висловлював тут більше погляди Анґлії, лїбералів і свої власні ніж дійсні наміри правительства й урядових правих партій.

В країні зростав настрій, який зовсїм не відповідав продовжуванню війни до побідного кінця. Згадані вище зміни в кабінеті мінїстрів не причинили ся до упорядкування господарського життя Росії. Недостача засобів поживи, вугля і сирих матеріялів та дорожня постійно зростали. Мінїстер внутрішнїх справ запропонував оголосити цїлий ряд ґуберній загроженими голодом. Громадянство опановувала все більше байдужність до всього, що не торкало ся щоденного животїння. Бердяєв скаржив ся в „Биржевыхъ Вѣдомостяхъ“: „Про дрова, цукор і муку говорять тепер більше ніж про війну, бої, атаки“...

Довіррє громадянства до правительства впало так низько, що грудневу позичку 1915 р. покрили приватні особи лише на 10%, решту перебрали, як звичайно, на себе банки. З ужитку зникли нелише золоті та срібні, але й мідяні гроші; „Рѣчь“

та „Русское Слово“ гірко скаржили ся, що публика ховає металеві гроші та платить самими лише паперовими марками. Разом з тим російські часописї в один голос скаржили ся на страшний розвиток лихварства, хабарництва та злодійств усякого роду. Крали всї — інтенданти, доставцї, урядники на залїзницях і почтах, місцеві уряди і т. ин.; шахрували дрібні крамарі та провадили на велику скалю лихварство більші купцї. Небагато людей в Росії вірило в можність перемоги, але дуже багато їх старало ся чим скорше набити кишенї та добре погуляти. Про настрій громадянства в січнї 1916 р. казав А. Александров у буджетовій комісії Державної Думи: „В країнї буцїм-то панує спокій, але він нагадує мертвий спокій кладовища“.

Поновне скликаннє Думи й нові конфлїкти в ній. Проєкти реформ. Зріст революційного настрою серед робітництва.

Державна Дума зійшла ся 22 лютого 1916 р. Поступовий бльок був трохи ослаблений виходом кільканадцятьох членів. Праве крило думського центра сконсолїдувало ся та зміцнило ся порозуміннєм з представниками капіталу в справі заведення податків від доходів і деяких инших. Відносини між правими партіями й поступовим бльоком були дуже напружені. Нелїпші були відносини й між бльоком і правительством. Щоб заспокоїти трохи лїбералів і їх анґлїйських покровителїв, перед скликаннєм Думи правительство усунуло старого реакціонера Ґоремикіна, але від його наступника Штюрмера Дума чекала собі небагато лїпшого. Настрій, при якім зійшла ся Дума, схарактеризував „День“ так: „Дума й уряд подібні до двох сильно укріплених таборів. Але Дума провадить відкрито свої приготування, а уряд держить свої наміри в тайнї“.

Щоб піднести патріотичний настрій Думи, царь власною особою зявив ся на відкриттє Думи й лїберали разом з правими відспівали йому „Боже, царя храни“. Перші засїдання Думи присвячено виключно справам війни й традицїйним войовничим деклярацїям, тому сї засїдання відбули ся досить мирно. Але в половинї марта 1916 р. конфлїкт між правительством і Думою вибух з цїлою силою. Поступова більшість Думи вперто домагала ся уступлення цїлого кабінету Штюрмера. Кадети жадали утворення мінїстерства „довірря“. Поступовець Єфремов жадав утворення правительства, відповідального перед Думою. Трудовики жадали також відповідального кабінету мінїстрів і

Дзюбинський заявив від їх імени, що теперішнє правительство може причинити ся до цілковитого політичного, господарського й морального розгрому держави. Ще гострійші були виступи соціялдемократів — Чхеїдзе, Скобелєва й ин. —проти правительства, а почасти й проти поступового бльоку. „Поки бльок — говорив Чхеїдзе—буде повернений спиною до народу, а обличчєм до міністерських лав, він буде засуджений на повну безсильність". Знамениту промову виголосив провідник козаків Караулов. Говорячи про необхідність негайного переведення внутрішнїх реформ, він між иншим перестерігав Думу: „Поки ви будете збирати ся, панове, збереть ся вулиця і перешкодить вам скінчити вашу плідну роботу". Таким робом нетільки трудовики, але навіть елєменти, що стояли правійше них, загрожували вже революцією майже на рік перед її вибухом.

Обуреннє опозиції правительство взяло під увагу лише в тій мірі, що усунуло реакційного міністра внутрішнїх справ Хвостова, передавши його функції голові міністрів Штюрмерови. Можливо, що правительство хотїло сим догодити і своїм західно-европейським союзникам, які недобрим оком дивили ся на безмірний зріст реакції в Росії. Не без вини Анґлїї та Франції звільнено й міністра війни Полїванова після нещасливої російської офензиви на північнім фронтї на початку квітня 1916 р., якою він хотїв улекшити положеннє Французів під Верденом. Наступником Полїванова призначено інтенданта Шуваєва, котрий хоч і причинив ся до голоду в Росії, але армію буцїм-то годував незле.

Поруч зі змінами в кабінетї міністрів правительство обговорювало з партіями в Думі деякі внутрішнї реформи, хоч нї до чого договорити ся не могло. В справі зреформування парохій напр. представники правительства хотїли головним чином орґанізувати попів для боротьби з сектантами на Українї та в Росії, а поступовий бльок жадав у своїй резолюції перебудови церковної управи на громадських основах з заведеннєм широкої місцевої самоуправи й негайного скликання церковного собору. Теж саме стало ся і зі справою місцевої самоуправи. Лїберальні промовцї доводили необхідність демократизації виборчого права до інституцій міської самоуправи й заведення та розвитку дрібної земської одиниці на селї, так званого „волосного земства". Але правительство й Державна Рада поставили ся до сих лїберальних законопроєктів неприхильно й вони загинули в комісіях. Зїзд воєнно-промислових комітетів, що відбув ся в квітнї 1916 р., висловив ся за пе-

реглядом виборчого закону до Думи в дусї демократизму, за відповідальним мінїстерством, за негайною амнестією та рівноправністю націй. Сим домаганням російська преса надавала тим більше значіннє, що вони походили з уст поміркованої торговельно-промислової буржуазії. Зїзди земств і міст, що відбули ся приблизно в тімже часї, повторили в загальних рисах жадання поступової більшости Державної Думи.

В часї сеїж сесії Державної Думи виявило ся, в яких нелюдських умовах жило в Росії робітництво. Писати про положеннє робітників міщанська преса й не могла через цензуру та й недуже то хотїла сього. Робітничі розрухи в Росії не припиняли ся і вибухали то в однім то в другім містї. Уладжені при участи мінїстерства Хвостова в кінцї марта 1916 р. в Баку чорносотенні погроми скінчили ся великими революційними розрухами й пожарами джерел нафти. Як жило ся гірше оплачуваним робітникам на провінції, можна собі уявити з інтерпеляції, внесеної в кінцї квітня в справі путилївської фабрики зброї. Фабрика страшенно визискувала робітників, цїлком не зважаючи на безмірний зріст цїн на засоби поживи. За всяку спробу поліпшити своє положеннє правительство тяжко карало робітників. До якого ступня доходило се переслїдуваннє, можна бачити з того, що в кількох днях арештовано понад 250 робітників. За найменшу провину робітників відсилано на фронт. Робітники відповідали на се „італїйськими страйками“ (які полягають на тім, щоб робити все можливо повільнїйше), судили майстрів, які тримали з урядом, і вивозили їх в тачках на сміттє, уладжували бурливі збори та протестували всїма способами, особливо проти перебрання в управу держави путилївської фабрики зброї. Результатом сього було те, що ся фабрика, як заявив мінїстер війни в Думі, понад два тижнї стояла без роботи.

В дебатах про положеннє робітників партії сильно поріжнили ся. Соціялдемократичні промовцї рішуче жадали поліпшення економічного положення робітників. Мілюков протестував проти тих представників робітництва, які заявляли, що готові боронити вітчини, але були проти нападу на чужий край, і називав таке поведеннє робітників „ударом у спину російського війська“. Марков II радив просто відіслати робітників на фронт. До скарг і протестів соціялдемократів лїберали віднесли ся взагалї зимно й Скобелєв сконстатував, що лїберали властиво нїчим нелїпші від уряду, що Дума відносить ся цїлком байдужно до тяжкого положення робітників. Соціялдемократи не могли зібрати навіть потрібних їм 30 підписів

під запитаннєм у справі засуджених соціялдемократичних послів.

Дума осточортіла. Участь робітництва у воєнно-промислових комітетах і переслідування їх. Настрій проти війни.

Безуспішні думські дебати втомили й самих послів. Невтомний Пуришкевич заявив навіть думській президії, що Дума йому „осточортіла“, бо в ній лише балакають і нічого не роблять. Сього погляду тримало ся очевидно й багато инших послів, бо на останніх засіданнях часом недоставало законного числа послів. Поновне відроченнє Думи в початку мая не викликало навіть, як звичайно, протестів, тим більше, що відрочено її лише до червня.

Дня 11 мая 1916 р. святкувало російське громадянство десятилітній ювилей російського парляментаризму. Преса розійшла ся в оцінці російського конституціоналізму. Реакційні часописі були цілком задоволені з десятилітньої праці Думи. Ліберальна преса старала ся потішити себе вже самим фактом десятилітнього істнування Думи й переконаннєм, що конституціоналізм за десять років сильно поглибив ся в російськім громадянстві. Але радикальний „День“ писав песимістично, що найхарактеристичнійшим для думського ювилею є те, що він відбуваєть ся в часї відрочення самої Думи.

Найяскравійше виявила ся політична реакція того часу у відношенню до воєнно-промислових комітетів, що значно помогли правительству провадити війну. В сих комітетах окрім цілком певних великобуржуазних елєментів і ліберальної інтеліґенції були й представники робітництва. Войовничі представники російської буржуазії дуже скоро побачили, що мобілїзувати промисл при опорі революційного робітництва є цілком безнадійною річю і вже в осени 1915 р. постарали ся затягнути представників робітництва до комітетів. Фабриканти добули від правительства дозвіл на те, щоб по фабриках переведено дискусію про участь у воєнно-промислових комітетах і вибори до них. На петроградських фабриках відбули ся численні збори. В часї дебат виявили ся три напрямки в робітництві. „Патріотичний“ напрямок уважав обовязком боротьбу проти зовнїшнього ворога й хотів тому часово помирити ся з внутрішнім ворогом — царським правительством. Міжнародній напрямок уважав рішучо неможливим причинити ся чимсь до продовження війни. Середній напрямок уважав війну імперіялїстичним під-

приємством, але був за участю у воєнно-промислових комітетах, щоб боронити там інтересів робітництва й мати змогу орґанізувати ся.

Таким чином до промислових комітетів дістали ся найпоміркованійші представники робітництва, як в столицях, так і на провінції, але й вони дбали в комітетах більше про інтереси робітництва й орґанізуваннє його ніж про військові достави. Участь представників російського ліберального громадянства у воєнно-громадських орґанізаціях мала також подвійну ціль—помагати правительству в його заборчих плянах і орґанізувати громадянство через сї орґанізації проти правительства, щоб скористати пізнійше з добутків війни. Недовірре правительства до воєнно-громадських орґанізацій було таким робом з його точки погляду в деякій мірі цілком справедливе.

В кінцї мая 1916 р. переслїдування воєнно-промислових комітетів збільшили ся в такій мірі, що громадянство чекало їх цілковитого розвязання. Правительство перевело ревізію багатьох комітетів і виробило навіть проєкт, по якому вони мали-б складати ся в $^4/_5$ з представників правительства й лише в $^4/_5$ з представників громадянства. З нагоди сього проєкту „Утро Россіи“ писало: „Сьогоднї скасують воєнно-промислові комітети, а завтра земські й міські союзи. Але здемобілїзувати громадські сили можуть лише ті елементи, що хочуть здемобілїзувати загалом цїлу Росію, що бореть ся з запеклим ворогом“. Та зробити сього російське правительство не зважувало ся з огляду на своїх західно-европейських союзників.

Головним явищем громадського життя в часї сеї думської павзи був зріст противоєнного руху в демократичних кругах. Опозиція проти війни розвивала ся в кругах радикальної інтелїґенції, що згуртувала ся біля часописї „День“. Причини, які примусили одну частину російської демократії виступити проти війни, не мали нічого спільного з попереднїми противоєнними заходами російських реакціонерів і опирали ся виключно на нехоти широких мас до дальшого безцїльного продовжування війни. Поруч з ґрупою „Дня“ виступила й соціялїстична ґрупа, згуртована біля „Лѣтописи“, провадженої Максимом Горьким, Сухановим і деякими иншими соціялїстами. Виступ сеї мирової течії викликав палкі напади нетільки войовничої міщанської преси, а й „соціялпатріотичної“ з Плехановим, Потресовим, Бурцевим і т. ин. на чолї.

Коротка сесія Думи й важні дебати. Уступленнє Сазонова. Румунський похід. Хлїбна кріза. Нова сесія Думи. Кріза в поступовім бльоції.

На сей раз правительство не відтягало по свому звичаю скликання Думи й вона зійшла ся, як було призначено, на початку червня. Важнїйшою справою сеї сесії був законопроєкт про скасуваннє правних обмежень селянства, що торкаєть ся вступу до вищих наукових закладів, вільного переїзду, пашпортів і т. ин. Хоч селянські посли й вітали головного референта поступового бльоку—Маклакова, але не обійшло ся і без гострої критики законопроєкту. Виявило ся, що скасуваннє правних обмежень селянства так тїсно получене з иншими реформами, що відокремити одно від другого неможливо. Представники инших верств і поневолених націй виступили з заявами, що заступлені ними ґрупи населення так само потребують скасування їх правних обмежень, як і селянство. Дебати прибрали такі великі розміри й такі гострі форми, що правительство поспішило, не зважаючи на протести поступової більшости, відрочити Думу 3 липня аж до падолиста. Нарештї уступив і приятель лїбералів Сазонов.

До уступлення головного винуватця війни — Сазонова могли причинити ся дуже незначні успіхи російської офензиви в Галичинї, початої не без давлення з боку західно-европейських союзників, як і втручаннє їх у внутрішнї справи Росії та підтриманнє Анґлією войовничих лїбералів. Мінїстром заграничних справ став сам голова кабінету мінїстрів Штюрмер. Сазонов показав ся занадто залежним від Анґлії та Франції, щоб перевести панславістичні пляни Росії в цїлім їх обсязї. „Новое Время“ закидало правительству пасивність у славянській полїтиці. Націоналїстична преса гадала, що Штюрмер призначений для розвязання славянського питання в Австро-Угорщинї.

Для осягнення своїх плянів на Балканї і правительство постановило ужити останнього засобу, який ще мало в своїх руках, і примусило Румунїю напасти на Болгарію і Австро-Угорщину. Румунїя не була ще по свому звичаю готова до війни, але російське правительство не могло чекати. Настрій російського громадянства по безуспішній офензиві в Галичинї був такий, що увагу треба було обовязково звернути на новий терен війни й нові воєнні пляни; і дійсно інтерес до румунсько-російського походу й надії на близький кінець війни, получені з ним, відсунули на деякий час соціяльно-полїтичну

крізу в Росії. Але розчарування прийшло скорше, ніж того можна було чекати. Російсько-румунські поражки в Добруджі і Волохії скоро показали, що покладати великих надій на Румунію не можна.

В самій же Росії справи йшли щораз гірше. Дорожня і недостача засобів поживи осягли застрашаючі розміри. „Русское Слово“ обрахувало, що пересічня дорожня засобів поживи зросла в Москві о 131%. Дня 13 вересня 1916 р. в Петрограді відбули ся наради уповноважених міністерства хліборобства під проводом А. Бобрінського, на яких призначено найвищі т. зв. „тверді“ ціни в залежности від місцевости на жито від 1·69 до 1·86, на пшеницю від 1·85 до 2·15 і на овес від 1·80 до 1·85 руб. за пуд. Ціни хліба підвищено таким робом о 40—50 відсотків. Землевласники зажадали підвищення цін, а тимчасом стримали продаж хліба в цілім ряді міст,—в Москві, Самарі, Тамбові, Нижнім Новгороді, Одесі і т. ин. населеннє почало терпіти гостру недостачу хліба.

Мале підвищеннє цін на хліб не задоволило земельних власників. „Новое Время“ мабуть слушно писало: „Що скажуть міліони російських хліборобів на те, що правительство позбавляє їх найскромнійшого законного зиску, а фабрикантам дозволяє драти надлихварські бариші по 100, а навіть 200% річно“. В обороні фабрикантів виступили ліберали й боротьба проти дорожні та недостачі засобів поживи в значній мірі обернула ся в боротьбу між промисловим капіталом і земельною власністю. Селянство також припинило довіз хліба, чекаючи дальшого підвищення цін на хліб. В цілім ряді міст вибухли голодові розрухи, в державі все більше зростала дезорґанізація на всіх областях господарського й соціяльно-політичного життя; рвали ся звязки між одиницею і громадянством; боротьба кляс втрачала зорґанізований характер і прибирала все гострійші форми.

В такім моменті скликано сесію Думи під кінець 1916 р. Дума була примушена займати ся майже виключно господарською крізою. Щоб заспокоїти трохи опозицію, правительство замінило Штюрмера новим головою міністрів Треповим і міністра внутрішніх справ—Хвостова бувшим октябристом Протопоповим, який незабаром показав себе гіршим від усякого бюрократа.

Зміни в міністерстві не заспокоїли поступового бльоку й він продовжував гострі напади проти правительства. Ставало помітно, що бльок опираєть ся в своїй боротьбі проти правительства все більше на помочи Анґлії. Як далеко зайшло

співробітництво лібералів з Анґлією, показала промова Мілюкова, в якій він між иншим заявив, що анґлійський амбасадор Бюкенен назвав усунення Сазонова перфідністю з боку царя та що велика більшість російського народу поділяє сей погляд Бюкенена.

Поруч з боротьбою бльоку проти правительства відбувала ся і внутрішня боротьба в самім бльоці. Проґресисти виступили з бльоку, бо він видавав ся їм недосить поступовим і по їх думці недосить енерґічно виступав проти необмеженої влади міністра внутрішніх справ у справах засобів поживи. Члени думського центра зголосили також свій виступ з бльоку, який видавав ся їм занадто поступовим. Се було, розумієть ся, лише на руку реакції й вона зростала незвичайно швидко. Рік 1916 кінчив ся під злим знаком. Росія опинила ся в безвихіднім положенню. У бюрократії не вистарчало сили, щоб зорґанізувати державу в часї війни, а доручити сю справу самому громадянству правительство не зважувало ся.

Зріст чинників революції. Ізоляція правительства. Поріжнення між лібералами й демократами в справі війни. Останні зусилля реакції під проводом Протопопова.

В початку 1917 р. яскраво зазначили ся вже ті чинники, які викликали в Росії революцію. Недостача харчів у великих містах робила ся нестерпною. Політична кріза ставала все гострійшою; відбувала ся цілковита ізоляція правительства. Його полишили навіть найвірнійші прихильники реакції — дворяне. На своїм зїздї вони зажадали кабінету міністрів, хоч і відповідального лише перед царем, але такого, що користував ся-б довірრєм народу, показуючи тим самим, що до правительства Трепова й вони не мають жадного довірря. Правительство втратило таким робом останню ґрупу громадянства —реакційну шляхту, на яку могло ще оперти ся, і тримало ся лише воєнною силою.

В початку січня союзи міст і земств та воєнно-промислові комітети скликали до Москви зїзд представників провінціяльних орґанізацій. Рахуючи ся з піднесеним настроєм громадянства, правительство в останню хвилину заборонило сей зїзд. Не зважаючи на заборону, зїзд таки зійшов ся, але його розігнала поліція. Представники орґанізацій зійшли ся знову, вже тайно, але поліція викрила й сї збори; тут відбули ся бурливі протести проти поліції, наслідком яких арештовано багато громадських діячів, між ними й міського голову Москви

— Челпокова. Московські події викликали палкі протести в Думі, де ліберали виступили в обороні воєнно-промислових орґанізацій.

В часї сеї сесії Державної Думи виявила ся яскравійше ніж передтим і ріжниця у відношенню лібералів і демократії до війни. Коли ліберали протестували проти правительства, яке не давало їм успішно провадити війну, трудовики й соціялдемократи протестували взагалї проти дальшого проваджен-ня війни. Соціялдемократів, правда, виключено з Думи на 8 засїдань ще перед обговореннєм мирової пропозиції центральних держав у Думі. Але Туляков іменем соціялдемократів і Янушкевич іменем трудовиків всеж запротестували проти нерозважного відкинення пропозиції щодо мирових переговорів.

Стративши надію утворити міцву урядову ґрупу в Думі, правительство заходило ся біля орґанізації власної ґрупи в Державній Радї. Цїлий ряд членів Ради, що проголосили вітчину в небезпеці й заплямили себе „лібералїзмом“, правительство усунуло, замінило реакційними креатурами й утворило так для себе потрібну більшість.

Оскільки щира була постанова старого правительства продовжувати війну „до побідного кінця“, судити досить трудно, але з громадянством воно очевидно постановило дати собі раду. В складї кабінету знову відбули ся зміни; від початку війни перемінено було вже понад 35 міністрів. На сей раз на місце Штюрмера прийшов Ґоліцин; в особі міністра Іґнатєва усунено останнього „ліберального“ міністра. Скликаннє Думи, яка мала зійти ся 22 січня ст. ст., відрочено. „Заспокоєннєм“ громадянства зайняв ся Протопопов: збільшив до небувалих розмірів діяльність поліції, завів догляд за всїма визначнійшими громадськими діячами, заборонив збори громадських орґанізацій в цїлім рядї міст; загострив до крайньої міри цензуру, збільшив кари на пресу і т. ин.

При діяльній допомозї міністерства внутрішнїх справ у більших містах Росії, а особливо на Україні почали розростати ся чорносотенні орґанізації та жваво розвивати свою діяльність. Колиб Протопопов мав більше часу зорґанізувати свою чорносотенну армію, революція безперечно стрінула-б була більший опір. Підготованнє убиття Мілюкова черносотенцями показувало, що вони не позбавили ся своїх звичаїв 1905 р. А з другого боку убиттє „чудотворця“ Распутіна показало, що засоби боротьби анґлїйських імперіялїстів здобули собі право горожанства і в деяких „поступових“ кругах Росії.

В тім часї, як боротьба між старим правительством з одного боку та лїбералами з їх анґлїйськими покровителями з другого боку досягла свого найвищого ступня, підносили ся все вище революційні хвилї народнїх мас, які й принесли досить несподїване рішеннє боротьби між старим правительством і лїбералами. Та для вияснення полїтичного перевороту пригляньмо ся ролї головних соціяльних ґруп в часї війни.

Буржуазія.

Справа миру й війни вже по весняних поражках Росії прибрала досить виразний характер клясового питання. Російські промислові капіталїсти, увільнені війною від чужоземної та польської конкуренції, заробляли так добре, як нїколи, отже зрозуміло, що вони бажали собі можливо довшого тягу війни. Лїнива й некультурна велика російська буржуазія хотїла крім того, щоб кровю російського салдата їй здобути те вигідне положеннє на світовім ринку, якого вона не могла собі здобути власним хистом. Отже цїлком зрозуміло, що найбільш войовничими були саме орґани великих промисловцїв і торговцїв — „Русское Слово“, „Утро Россіи“, „Биржевыя Вѣдомости“ і т. ин.

Спільний войовничий шал не перешкаджав окремим ґрупам капіталїстів сварити ся між собою. Фабрикантам видавав ся їх власний зиск за маленьким у порівнанню з зиском доставцїв сирих матеріялів. А купцям знову здавало ся, що вони мало заробляють в порівнанню з фабрикантами. Необмежена законом конкуренція дуже скоро прибирала форми спекуляції, бороти ся з якою уряд не осмілював ся. Капіталїсти виступали гостро й проти правительства, яке не могло зорґанїзувати залїзничого руху, необхідного для зросту їх зиску, а в деякій мірі й проти военно-громадських орґанїзацій, що також вміли тягнути гроші до кишені. Як мало справжнього патріотизму мали російські капіталїсти, видко з того, що всї російські державні позички кінчили ся крахом.

Великим земельним власникам з початку вело ся значно гірше нїж промисловцям. Дарданелї були замкнені й вивозити хлїба до союзників не можна було. В першім роцї вивозили потроху хлїб через Швецію до Нїмеччини, але Анґлїйцї звернули на се увагу російського правительства й вивіз хлїба через Фінляндію заборонено. Доставляючи хлїб для війська, дідичі не могли так добре заробляти, як фабриканти, бо вище „твердої“ цїни на хлїб не можна було брати. До тогож росій-

ські дворяне побоювали ся, що зміцнена кляса промисловців і інтелігенція, яка хилила ся все більше до капіталу, цілком підкопають їх значіннє в державі й відштовхнуть їх від державного корита. Яко найреакційнійша суспільна група — шляхта побоювала ся найбільше й вибуху революції. Тому крайні праві партії, навколо яких гуртувало ся дворянство, все були противниками безоглядного продовження війни за всяку ціну. Їх органи „Земщина“, „Русское Знамя“ і т. ин. нераз виступали досить одверто проти небезпечного продовжування війни й проти Англії, яка підтримувала войовничих лібералів.

Найбільш войовничою групою російського громадянства була безперечно ліберальна інтелігенція, шо гуртувала ся біля партій поступового бльоку. Ся суспільна група стоїть значно ближче до промислового ніж до земельного капіталу. Середня і дрібна міська буржуазія та заможнійші верстви селянства також уважали поступові партії ріжних напрямків своїми представниками. Середні групи буржуазії все були її найнеспокійнійшими елементами, яких найбільше захоплювали нові суспільно-політичні течії. Ідея, якою захопила ся російська буржуазійна інтелігенція, був шовінізм. Розвинувши ся в межах Росії у відносинах пануючої нації до поневолених, він штовхнув Росію у війну та зріс з її вибухом до застрашаючих розмірів. Дрібне міщанство було головним чином тим елементом, що уладжував німецькі, турецькі й инші погроми.

Дрібні міщане постарали ся, розуміють ся, так само, як і великі, поєднати „патріотизм“ з „ґешефтом“. Крамарі розвинули лихварство предметами поживи й одягу, власники дрібних ремісничих підприємств примазали ся до воєнно-промислових комітетів та инших воєнних підприємств, маса дрібноміщанських паразитів присмоктала ся до військових достав усякого роду, дрібні урядники зайняли ся відповідаючими їх ранзі дрібнійшими крадіжами. Ціла дрібно-міщанська маса чекала нетерпеливо перемог російської зброї, нових завойовань і нових теренів для дрібного хижацтва. Але замісць завойовань прийшли величезні втрати власної території. Голодні маси втікачів не давали заробити на собі, а на відворіт знижували ціну праці й відбивали її у місцевого населення внутрішніх губерній; небувалий зріст дорожні нелише нищив воєнні заробітки дрібного міщанства, але й примушував до крайнього обмеження життєвих потреб. Зростаюча недостача засобів поживи й довго-годинне стояннє в „хвостах“ цілком прибили войовничість дрібного російського міщанства. Зникла таким робом повільно єдина численна суспільна кляса, на якій лібе-

рали могли оперти свою шовіністичну войовничу політику. Війну доводило ся все більше провадити самим лише примусом.

Селянство й робітництво.

Поки в країні лишали ся ще рештки поліційного режіму, війну можна було провадити з деякою надією на успіх необмежено довгий час. Майже 85 % населення Росії складає селянство, в своїй масі придавлене, темне, запаморочене проповідями чорносотенних попів, нездатне на опір зорґанізованому державному насильству. А до тогож в сім селянстві були вже і свідоміїші реакційні багатші ґрупи, які послали своїх представників до думської фракції правих націоналістів. Праві націоналісти, хоч і не були такими войовничими, як ліберали, але й не протестували проти війни так, як соціялдемократи. На селянстві яко клясі не можна було будувати войовничої політики, але його не можна було й орґанізувати для боротьби проти війни так, як робітництво.

Писання російських журналістів про воєнне одушевленнє селянства се безглузда брехня, але й протестувати проти війни російські селяне зважували ся при рекрутуваннях лише під впливом робітництва. Свої господарські інтереси селяне розуміли далеко краще ніж політичні. Аґрарні розрухи в ріжних місцях Росії не припиняли ся в часї війни. В початку війни селянство відносно недуже терпіло, родини покликаних до війська діставали запомоги, а продукти сільського господарства сильно підняли ся в ціні. Але пізніїше, коли майже ціле робоче населеннє сіл було покликане на фронти й велика частина піль лишила ся незасіяними, селяне почали також болюче відчувати тягар війни. Реквізиції всякого роду, воєнні роботи й т. ин. також сильно докучали селянам. В осени 1916 р. розвинули ся сильно ріжниці інтересів між містом і селом і селяне не хотіли довозити харчів до міста, показуючи таким робом дуже мало „патріотизму“, тим більше, що вони бачили, як дідичі діставали за свій хліб і „патріотизм“ далеко більше.

Робітництво було верствою російського громадянства, що найбільше борола ся проти війни. Вона принесла нові переслідування робітництву. Не зважаючи на відносно незначне число робітництва, до тогож так потрібного для промислу в часї війни, правительство послало на фронт масу робітництва, стараючи ся його по можливости ослабити та зробити нездатним для протиурядових і противоєнних виступів. Але

значну частину робітництва всеж треба було лишити в фабриках, а навіть повернути деяких післаних уже на фронт. Передання управи фабрик правительству позбавило робітників найменших прав і зробило їх кріпаками держави. Кождого робітника, який полишав роботу, негайно посилано на фронт і робітництво, цілком природно, мусіло ще більше зненавидіти війну, котру правительство зробило окремим родом смертної кари для неслухняних робітників.

Правительство позбавило робітників найбільших підприємств усякої леґальної спроможности бороти ся за людські умовини істнування і зарібна платня, якої в часї війни майже не збільшено, при зростаючій дорожнї ледви вистарчала, щоб урятувати робітників з їх родинами від голодової смерти. Цїлком природно, що не зважаючи на воєнний стан, робітничі страйки й розрухи вибухали з елєментарною силою, то в однім, то в другім містї Росії, в Петроградї, Москві, Харкові, Одесї, Ростові, Баку і т. д. й мали нелишень економічний, а й виразний полїтичний противоєнний характер. Змагання робітництва припинити безглуздий пролив крови не могли затушувати анї „патріотична“ адреса й заяви темного шумовиння робітництва, анї участь робітничих представників у воєнно-промислових комітетах, де вони зрештою більше боронили інтересів робітництва супроти ненажерливих підприємців, ніж дбали про „оборону вітчини“.

Тактика робітничих заступників у Думі яскраво відбивала в собі позицію робітництва супроти війни. Починаючи від першого голосування проти воєнного буджету, соціялдемократична фракція послїдовно виступала проти заборчих плянів правительства й лїберальних партій. Засланнє пятьох соціялдемократичних послів на Сибір не змінило тактики робітничих представників, на відворіт зробило її ще гострійшою. Як багато клопоту завдавали Думі виступи соціялдемократів, видко хочби з того, як часто їх виключувано з думських засїдань.

Перед вибухом революції.

Поражки або бездїльність на полї бою та голод в містах Росії збільшували обуреннє, як лїбералів, так і робітників та війська до найвищого ступня, а невдатні спроби міністра внутрішнїх справ Протопопова придушити революційний рух репресалїями надали йому незвичайно інтенсивного раптовного характеру.

Одним з таких заходів правительства, що наблизили вибух революції, був безперечно арешт 11 членів робітничої ґрупи центрального воєнно-промислового комітету. Центральний воєнно-промисловий комітет виступив в обороні своїх членів-робітників і заявив, що він „дуже цінить участь в нім робітничих елементів держави, бо цілковите політичне відокремленнє робітників та їх відчуженнє від т. зв. міщанських елементів творить небезпеку для нормального політичного розвитку країни та для підтримання в ній внутрішнього спокою, такого необхідного для боротьби з зовнішнім ворогом“.

Арешт робітничих членів центрального воєнно-промислового комітету викликав обурення і протести також у Державній Думі. На її засіданню з 28 лютого н. ст. виголошено промови, які недвозначно вказували на безпосередню близькість революції. Мілюков між иншим заявив, що відношеннє правительства до Думи не було ані простим ані поважним, що масове призначеннє реакційних членів до Державної Ради руйнує останню можливість її згідного співробітництва з Державною Думою. Далі Мілюков констатував, що правительство звертає свої зусилля не на війну, а на внутрішню боротьбу в цілях власної оборони та, згадавши про арешт 11 членів центрального воєнно-промислового комітету, закінчив: „Коли плоди великих народніх жертв можуть загинути в руках невмілого та злочинного уряду, тоді й обивателї роблять ся горожанами та заявляють, що рідний край в небезпеці й бажають узяти його долю в свої руки. Ми наближаємо ся до сього моменту“.

Керенський між иншим заявив: „Ми переживаємо небувалий розлад, в порівнанню з яким розлад 1613 р. був дїточою казкою... Я гадаю, що в значній мірі поминено вже ренці, щоб скувати з нашої країни орґанізм, який був би здатним виконати геройські вчинки в Европі... Наступила пора для підготовання зліквідовання европейського конфлїкту“. Чхеїдзе робив закиди правительству й лїбералам, що відкинули мирові пропозиції центральних держав, і заявив: „Для того, щоб правительство зійшло зі сцени, потрібна боротьба й народній рух, а такий рух може легко перейти в революцію“.

Дня 23 лютого ст. ст. увечері почали ся перші революційні виступи. Публика на Виборзькій стороні, простоявши багато годин перед пекарнями й не діставши хлїба, почала збирати ся у великий натовп, який поліція без великих трудностей розігнала. На другий день 24 лютого від самого ранку на всїх вулицях, а особливо на Невськім проспектї посували

ся товпи маніфестантів з червоними прапорами. Правительство закрило всї інституції, життє в містї припинило ся. Маніфестації не припиняли ся; розігнані поліцією в однім місцї товпи збирали ся в другім; біля Николаївського двірця зібрало ся понад 12.000, біля казанського собору понад 10.000 народу. Революційний рух очевидно зростав і поліція та військо не могли опанувати його.

В ночі на 25 лютого поліція поставила на дахах Николаївського двірця, міської думи, маґазину Зінґера і т. ин. машинові карабіни й оточила вулиці сильними кордонами. Крівавих сутичок в сей день не було, але революційний рух почав прибирати зорґанізовані форми. Відбули ся вибори ради робітничих депутатів, яка мала провадити рухом. Увечері 25 лютого відбула ся перша сутичка озброєного народу з поліцією, результатом якої було біля 60 вбитих і ранених. 26 лютого рух прибрав широкий зорґанізований характер. Почав ся рух у війську. 27 лютого революційний рух зріс ще дужче.

В Петроград прислано указ про розвязаннє Думи й се зміцнило ще більше революційний рух. Рада старшин Державної Думи, зійшовши ся на надзвичайні збори, постановила, щоб Дума не розходила ся і посли лишали ся на своїх місцях. Тогож самого дня на бік революційного народу перейшли волинський, преображенський, литовський, кексгольмський і саперний полки. Значна частина сих полків складала ся переважно або й виключно з Українців.

На бік революції перейшло понад 25.000 війська. Представники сього війська зявили ся біля 1 години пополудні в Думі та довідали ся, що думські старшини постановили скинути старе правительство й утворити нове.

Тимчасом революція розвивала ся своїм шляхом. Революційне військо й народ здобули Петропавловську фортецу, арсенал і головну артилєрійську управу, розбили вязниції, арештували міністрів і в ночі 28 лютого оповістили цїлу державу про державний переворот. В провінції революція не стрінула жадного серіозного опору. Царь, затриманий у Пскові, зрік ся трону й видав дотичний маніфест. Росія взяла свою долю у власні руки та вступила в нову добу своєї історії.

Ціна 60 сот.